

BRANISLAV ĐURĐEV

SARAJEVSKI KODEKS KANUN-NAMA

(Zbirka kanun-nama, inv. br. 1 popisa kanun-nama Orijentalnog instituta u Sarajevu)

OPIS RUKOPISA

Među rukopisima Orijentalnog instituta ima priličan broj rukopisa starih turskih kanun-nama. Najviše ima rukopisa kanun-name koju je objavio prof. Köprülü u *Millî tettebbül mecmuası*. Želeo bih da opišem sve rukopise kanun-nama koji se nalaze u Sarajevu, bilo u Orijentalnom institutu bilo u Husrev-begovoj biblioteci ili u privatnim rukama. Deo toga rada jest i ovaj opis kodeksa zavedenog pod br. 1 popisa kanun-nama Orijentalnog instituta (br. 1054 starog inventara rukopisa nekadašnjeg arhivskog otkesa Zemaljskog muzeja koji se naziva »Turcica 1911«).

Taj kodeks je pod datumom 18-VI-1917 u stari inventar »Turcica 1911« zaveden ovako: »Rukopis (vrlo dragocjena zbirka) — Zbirka starih zakonika na turskom jeziku u kojoj se nalazi također zakonik za Bosnu i Hercegovinu, kao i zakon o rudokopima i izrabljivanju ruda. — Predano arhivu iz biblioteke I odjela zem. vlade.« Tako stoji zapisano u inventaru. Ali je Fehim Spaho 1913 godine u predgovoru za izdanje turskih rudarskih zakona napisao da se ovaj rukopis nalazio već tada u biblioteci Zemaljskog muzeja. Rukopis je svakako bio pre 1913 godine u biblioteci Zemaljskog muzeja. Inventar »Turcica 1911« je biblioteka baš oko 1913 godine predala tada novoosnovanom Turskom arhivu Zemaljskog muzeja. Sa inventarom je predala i mnoge nezavedene orijentalne rukopise koji su naknadno godinama unošeni u inventar. Tom prilikom je u inventar uveden datum unošenja u inventar a ne datum prijema knjige ili rukopisa. Tako se moglo dogoditi da je ovaj rukopis dobijen iz biblioteke Zemaljske vlade pre 1913 godine, a da po zapisu u inventaru izgleda da je dobijen tek 1917 godine.

U nekim rukopisima nekadašnjeg Turskog arhiva Zemaljskog muzeja u Sarajevu postojali su opisi rukopisa saopšteni na papirićima koji su stavljeni u te rukopise. Neki od tih opisa očuvani su i danas kada se ti rukopisi nalaze u Orijentalnom institutu. Prema rukopisu na tim ceduljicama moglo bi se zaključiti sa sigurnošću da je te opise dao Safvet-beg Bašagić. Opis ovog kodeksa glasi:

»1) قانوننامه سلطان سليمان
Ebus-Su'ud iza osvojenja Budima, a proteže se na sve evropske pokrajine. Ovako počima: الحمد لله الذي له ملك السموات والارض. Prvo poglavlje در بيان احوال طاهو. Zakoni se veći-

nom odnose na građansko i financijalno pravo, a poglavito objašnjaju sisteme len-skog posjeda i državnih daća. Ovaj je zakonik popunjen i kasnijim dodacima iz vremena Ahmeda I., koje je šehislam Jahja efendija dodao. Osim toga nalazi se umetaka od Dželal-zade, Latifi Čelebije, Hamza paše i drugih zakonodavaca. Pri kraju imade ferman na bosanskog beglerbega i gabelskog kadiju, u kome se riješava, da se desetina mora davati od ljetine, a ne prema teferu. Datiran je konac mjeseca muharema 1129 (1716). Iza toga slijedi nekoliko šeriatskih decizija od raznih šehislama. L. 1—109.

2) *الحمد لله الملك الحق الذي يأمر بالعدل والاحسان* Zakonik, koji ovako počima: *قانوننامه* a dijeli se na tri odsjeka, i to:

- a) *جنایات مقابلہ سندہ اولان جرم و سیاسیانندہ*¹
- b) *بیت المالہ و سپاہیہ رعایادن ماید اولان رسوم یانندہ*
- c) *رعایایہ مختص احوال یانندہ*

Dakle taj zakonik proteže se na kazneno i građansko pravo. Ovo je rijedak kodeks. Nije mi poznat drugi primjerak. Pri kraju je dodato više fermans s datumima, u kojima se rješavaju razni slučajevi, koji nisu predviđeni u zakoniku. L. 1—59.

3) *الحمد لله الذي جعل بساط الارض لتمكين* Zakonik za Bosnu. Ovako počima: *قانوننامه بوسنه* اهالی القراء و البلاد

Na zapovijed sultan Sulejmana sastavili su ga zajim Bišaret b. Abdusselam i čatib u carskoj defterhani Mustafa b. Ahmed koncem džumada I. 973 (1565). Ovo je zakonik, koji se poglavito odnosi na Bosnu i Hercegovinu, a bavi se građanskim i kaznenim zakonima. Prva dva lista imadu nešto vodenih mrlja, ali tekst nije oštećen. Ovo je prepis iz godine 1099. L. 61—82. Jedan primjerak toga zakonika imade u Beču u dvorskoj biblioteki. Vidi: Flügel III, 237 str.

4) *قانوننامه جدید* Ovaj je zakonik sastavio neki sekretar kod mehceme u Sarajevu po bilješškama sarajevskog mufta Ali ef. Lahumije. Za taj zakonik veli: *قانوننامه جدیدہ معمول ہا بلا زیادہ و لا نقصان* t. j. novi zakonik, koga se treba držati bez dodatka i bez manjka. Poglavito se bavi našljednim pravom. L. 85—90.

5) *قانوننامه جدید الیوم یعمل ہا*^{2a} Novi zakonik koji je danas u krijeposti. Poglavito se bavi uređenjem lenskih dobara i njihovim prihodima. Čini se da je nepotpun. L. 90—120.

6) *مروضات ابو السعود*^{3b} Zakonski predlozi, koje je sastavio glasoviti Ebus-Su'ud, umro 982, većinom u formi decizija o raznim vjerskim i građanskim pitanjima. L. 120—128.

7) *قانوننامه سلطان سلیمان*^{3c} Poznati Sulejmanov zakonik, koji je kasnije popunjavan od raznih zakonodavaca. L. 128—143.

8) *احکام الاراضی من الفرائد* Rasprava o erazi miriji u arapskom jeziku. To će biti poglavlje iz djela *الفرائد* (Biseri). L. 144—153.

¹ U Bašagićevu rukopisu stoje na ovom mestu brojevi. Ja sam radi preglednosti označio slovima.

^{2a} U rukopisu stoji: *قانوننامه جدید الیوم یعمل ہ* što je pravilno.

^{3b} U rukopisu stoji: *مروضات ابو السعود علیہ رحمۃ الودود*

^{3c} U rukopisu stoji: *قانوننامه سلطان سلیمان خان*

9) قانون و ترتيبات مادن To je ferman u pogledu uređenja majdana, na osnovu koga je neko sastavio zakonik. Ovo je jedini zakonik, koji mi je poznat o tome predmetu. Oznaka listova ovdje je poremećena. Odavdje dalje ide od 110. L. 110—129.

10) سالاریه خصوصه اولان قنرال Şeriatske decizije o »salariju« (prehrani konja) i u drugim pitanjima između spahije i raje. Veoma važna zbirka. L. 131—181.

Ova je zbirka pisana raznim rukama na bijelu i jaku papiru dosta razgovijetnim pismom. Ona je velika rijetkost, jer je teško naći na jednom svesku toliko važnih zakonika kao ovdje. Bila je u posjedu Beg-imama Hafiz Sabrije 1268. Mislim da je pisana polovicom XVIII vijeka.²

Toliko saopštava taj opis. On je nepotpun, pisac nije ušao dublje u studije, nego je samo dao površan opis radi prve informacije. Saopštio sam taj opis u celosti, jer smatram da ne bi odgovaralo naučnom poštenju da sam opis delimično upotrebio, a da ne navedem izvor.

Bašagić je istakao da je zbirka pisana raznim rukama. Drugo mišljenje je imao Fehim Spaho o ovom kodeksu. Objavljujući rudarske zakone, on je dao kratak opis zbirke u kojoj se ti zakoni nalaze. Opis naše zbirke dao je Spaho ovako:³

»Među turskim rukopisima u biblioteci zemaljskog muzeja nalazi se i jedna opsežna zbirka starih turskih zakona, fermana, fetvi i drugih propisa o raznim granama državne uprave.

Zbirka se sastoji iz dvije posebne knjige, ali sudeći po rukopisu i po tome što je kazalo za obadvije knjige naprijed jedno do drugog smješteno, izgleda, da ih je obadvije pisalo jedno lice, i to baš u namjeri, da to sve bude jedinstveno djelo.⁴ Čitava knjiga je pisana na jednaku papiru, 19,5 cm dugu i 12,5 cm široku, rukopis je dosta lijep, a kako se nađe gdjegdje krupnijih jezičnih pogrešaka, izgleda, da je pisac bio dobar i strpljiv prepisivač, ali da nije bio tako naobražen, pa da bi sve što je prepisivao, potpuno i razumijevao.

Nažalost u čitavoj zbirci nema nikakve bilješke, odakle bi se moglo razabrati, ko je pisao, niti kada je pisano. Po sadržaju moglo bi se slutiti da je bio ovamo u našim krajevima, jer se iznešeni materijal tiče većinom tadašnje evropejske Turske, a naročito Bosne i susjednih zemalja. Najmlađi dokumenti, koji su u zbirci sadržani, datiraju iz konca jedanaestog vijeka p. H., pa bi se po tome moglo nagađati, da je djelo pisano oko 1100 p. H. (1688).

Osim posebnih kazala za obadva dijela i neispisanih listova ima u prvom dijelu 109, a u drugome 180 listova.

U drugom dijelu od 110 do 129 lista sadržana su četiri turska rudarska zakona, od kojih su dva datirana iz godine 943 p. H. (1536), a na druga dva nema nikakvog datuma, no biće, da sva četiri potiču iz jedne dobe.

Imao bih da primetim i jednom i drugom opisu dosta stvari. Moram istaći da se moja ispitivanja toga kodeksa daleko više slažu sa Bašagićevim opisom, iako je on nepotpun, rađen na brzinu i nedovršen. Moja ispitivanja se, međutim, sa Spahinim opisom ne mogu nikako dovesti u sklad.

² Na tom mestu je list oštećen tako da bi se moglo pročitati i XVII. Kako je Bašagić spomenuo 1716 godinu, biće da je XVIII.

³ Glasnik Zem. muzeja XXV (1913), 133.

⁴ Kursiv je moj.

Potrebno je istaći neke podatke o istoriji ove zbirke kanun-nama. Na drugom listu stoji zapisano da je zbirka pripadala Sejfulahu sinu Hafiz Mehmed Sabri efendije Begimamovića 1268 (1851/2).⁵ Taj zapis je precrtan, a odgovarajući muhur je uništen tako da se ne može pročitati. Na istoj strani iz pečata i signature se vidi da je zbirka pripadala biblioteci Zemaljske vlade u Sarajevu.

Ta zbirka koju nazivam sarajevskim kodeksom, a koja je uvedena pod brojem I u popis kanun-nama, uvezana je u lepe, jake korice. Način povezivanja, naročito neka lepljena mesta, pokazuju da su delovi zbirke posebni rukopisi. Listovi su jednake veličine 19,5×12 cm. U jednom rukopisu su listovi bili širi, pa se vidi da su sečeni. Hartija nije jednaka u pojedinim delovima rukopisa. To je jasno i po boji hartije i po vodenim znacima. Naročito se ističe svojim lošim kvalitetom hartija u drugom delu zbirke od lista 85 do lista 89. To se vidi kako se zbirka uzme u ruke. Iako su kanun-name u zbirci pisane jednom vrstom pisma (osim rukopisa II 5), očigledno je da nisu svi delovi pisani od jedne ruke. Iz svega toga je jasno da to nije jedinstvena zbirka, nego da su razni rukopisi uvezani u zbirku. Kod jednog dela kodeksa (II, l. 82—83v.) je jasno da je prethodna kanun-nama iščupana iz jedne medžmue, jer se na poslednjem listu nalaze saopštenja koja nemaju nikakve veze sa kanun-namama. Pokušaću da pronađem delove zbirke i način kako je ona sastavljena.

Ako pogledamo spoljašnje oznake te zbirke, pada nam u oči da paginacija ide ovako: I deo zbirke od 1 do 109, II deo zbirke od 1 do 153, a III deo od 110 do 181. Takva paginacija nas navodi na zaključak da su prvi i treći deo bili ranije jedna uvezana celina, a da je uz to umetnut drugi deo opet kao posebna celina. Tako bi se moglo protumačiti to što paginacija u prvom delu prestaje tamo gde počinje u trećem delu. Ali ćemo se mi čuvati takvog jednostavnog zaključka, jer bi nam bilo nejasno zašto je to učinjeno.

Bašagić u svome opisu ništa ne govori o delovima kodeksa. On je samo spomenuo da je paginacija poremećena. On nije zapazio da paginacija trećeg dela započinje tamo gde je u prvom delu prekinuta. Spaho pak govori o dve knjige. Ali kod njega nisu te dve knjige iste kao napred navedene, nego je kod njega prva knjiga od 1 do 109, a druga od 1 do 180. Kako on veli da se rudarski zakoni nalaze u drugoj knjizi od lista 110 do 129, to jasno izlazi da Spaho nije primetio da je druga knjiga — kako je on naziva — takođe sastavljena od dva dela. On čak nije ni primetio da je ta »druga knjiga« dvaputa deblja od prve.

A sada da vidimo kako se zbirka deli s obzirom na pismo i vrstu hartije. Osim razlike u načinu pisanja, koji je ponegde vrlo teško utvrditi, uzećemo jedan kriterij koji mi se čini pogodnim za utvrđivanje delova rukopisa. To je broj redova na jednoj strani. Od toga ćemo i započeti.

Prvi deo rukopisa (l. 1—109) ima devetnaest redova na svakoj strani. Tako to ide do l. 105v. Odatle dalje do lista 108 redovi su nepravilni, od 29 do 31. List 108v. i 109 ne dolaze u obzir, jer su to završne strane. Rukopis je isti od početka do lista 108. Taj se rukopis razlikuje od svih drugih rukopisa u zbirci. Hartija je u čitavom prvom delu kodeksa jedna.

⁵ صاحب الكتاب سيف الله ابن بك امام زاد حافظ محمد صبرى افند [ى] سنه ١٢٦٨ هـ. Sada živi u Sarajevu bratić toga Sejfulaha Hafiz Esad Sabrihafizović. Porodica je davala nasledne imame i hatibe Begove džamije.

Drugi deo kodeksa (l. 1—153) po broju redova na jednoj strani izgleda ovako:

- 1) Od l. 1 do 59 ima 23 reda na jednoj strani;
- 2) Od l. 60v. do l. 82 ima 25 redova (oni su jedino kod ovog rukopisa uokvireni crvenim mastilom);
- 3) Od l. 85v. do l. 89v. ima 21 red i
- 4) Od l. 90v. do l. 153 v. ima 23 reda.

Odmah možemo izdvojiti rukopise pod 2 i 3, jer su to očigledno umetnuti listovi i po pismu i po vrsti hartije, a to je jasno i po načinu uvezivanja, jer su ta dva rukopisa lepljenjem pričvršćena za ostale, pa zatim uvezana. Oni se i međusobno razlikuju i pismom i vrstom hartije. Kako vidimo, broj redova na jednoj strani pokazuje takođe da se oni razlikuju i između sebe i od drugih rukopisa. Broj redova pod 1 i 4 je isti. Rukopis pod 1 i 4 do l. 143 je vrlo sličan. Postoje male razlike u duktusu. Te razlike su, međutim, mogle nastati usled drukčije zašiljenog kalema i usled toga što nisu oba rukopisa u isto vreme pisana, pa prema tome, ni istim mastilom. Hartija nije istovetna kod jednog i drugog rukopisa. Između l. 143 i 144 nalazi se šest praznih nepaginiranih listova. Zatim od l. 144v. do 153v. nalazi se vrlo lep rukopis koji se razlikuje od svih drugih rukopisa u zbirci.

Prema tome, drugi deo kodeksa javlja se kao posebna zbirka, sastavljena iz ovih rukopisa: 1) od l. 1 do 59, 2) od l. 60 do 82, 3) od l. 85 do 89, 4) od l. 90 do 143 i 5) od l. 144 do 153. Svaki od tih delova je celina koja je završena.

Treći deo kodeksa (l. 110—181) ima dva dela. Prvi deo do l. 129 ima 23 reda na jednoj strani, a drugi od l. 131 do 181 ima petnaest redova. Među sobom se ta dva rukopisa razlikuju vrstom hartije. Očigledno je da su to dva rukopisa, jer gde počinje drugi rukopis strane su lepljene. Ali prvi rukopis trećeg dela kodeksa ima jako slično pismo sa rukopisom 1 u drugom delu kodeksa. Hartija je, osim toga, ista. Takođe rukopis III 2 ima sličnost sa rukopisom II 1 i III 1.

Prema napred izloženom, bilo bi jasno kako je kodeks nastao. Tri rukopisa su uvezana u jednu knjigu (I, III 1 i III 2), a pet rukopisa u drugu knjigu, koja je ušla kasnije između rukopisa I i III 1. Paginacija, uvezivanje i pismo bi dokazivali gornju tvrdnju. Ali postoji sličnost kod pisma u rukopisima: II 1, II 4, III 1 i III 2. Kako još između rukopisa II 1 i III 1 postoji podudarnost u broju redova i vrsti hartije, sa izvesnom sigurnošću mogu tvrditi da je ta dva rukopisa pisala jedna ruka. Male razlike u pismu kod rukopisa II 1 i III 1 s jedne strane i II 4 s druge strane i druga hartija čine da ne mogu sa istom sigurnošću tvrditi da je ista ruka pisala i rukopis II 4. Mislim, međutim, da ga je ipak ista ruka pisala, jer isti broj redova na jednoj strani i iste osnovne karakteristike pisma to priлично dokazuju. Ističem da i kod rukopisa III 2 imamo slične osnovne karakteristike pisma, iako svi drugi elementi otpadaju. Ako uzmemo samo da je rukopis II 1 i III 1 ista ruka pisala, a da ne uzmemo druga dva rukopisa u obzir, teško bi mogli to dovesti u sklad sa onim što smo rekli o postojanju dve knjige. Da to razjasnimo potrebno je još jednu stvar razmotriti.

Spaho je izveo ovakav zaključak: ... »sudeći po rukopisu i po tome što je kazalo za obadvije knjige naprijed jedno do drugog smješteno, izgleda, da ih je obadvije pisalo jedno lice, i to baš u namjeri, da to sve bude jedinstveno djelo«. Videli smo da rukopis nije jedan u svim delovima kodeksa. Ali ostaje činjenica da je fihrist (sadržaj) napred i za jednu i za drugu knjigu. Ali fihrist ima dva

dela. Prvi deo obuhvata sadržaj sadašnjeg I dela kodeksa, a drugi deo čitav sadržaj sadašnjeg II dela kodeksa. Sadašnji treći deo kodeksa nema sadržaja ni napred niti na mestu gde započinje. Prvi deo fihrista ima četiri lista žuće hartije, potpuno iste kao kod rukopisa I. Pismo je takođe isto. Iz toga jasno izlazi da je taj fihrist deo rukopisa I. Prva dva lista su ispisana i paginirana sa 154 i 155, a druga dva su prazna. Drugi deo sadržaja ima devet listova, od toga šest ispisanih, a ostali su prazni. Drugi deo sadržaja se razlikuje i pismom i hartijom od prvog. Hartija je otvoreno bela i vodeni znak se ne slaže ni sa jednom vrstom hartije u zbirci. Nijedan list drugog dela fihrista nije paginiran. Neispisani list pred sadržajem pripada hartiji drugog dela sadržaja. To znači: 1) da je prvi deo sadržaja umetnut i 2) da drugi deo sadržaja nije deo ni jednog rukopisa drugog dela kodeksa, nego da je pravljen za čitav sadašnji drugi deo kodeksa. Najvažnija je činjenica to da su umetnuti listovi sadržaja paginirani sa 154 i 155. Kad uzmemo u obzir da se drugi deo kodeksa svršava sa listom 153, onda je jasno da je taj umetnuti sadržaj ranije dolazio iza sadašnjeg drugog dela kodeksa. Kako je taj umetnuti sadržaj deo sadašnjeg rukopisa I, znači da je sadašnji prvi deo kodeksa bio ranije iza sadašnjeg drugog dela kodeksa. Kada još uzmemo u obzir da je rukopis I paginiran drugom rukom nego ostali delovi kodeksa, tada se zamršena paginacija kodeksa jednostavno razjašnjava.

Zbirka je u prvo vreme počinjala sadašnjim drugim delom kodeksa, koji je imao svoj nepaginirani sadržaj, a započinjao je sa listom 1 i završavao se sa listom 153. Zatim je dolazio fihrist (sadržaj) sadašnjeg prvog dela kodeksa, koji je paginiran sa 154 i 155. Rukopis I je imao svoju raniju paginaciju pa se stoga prešlo na paginiranje od 1 do 181, koliko svega paginiranih listova ima zajedno sadašnji prvi i treći deo kodeksa. Pošto sadašnji prvi deo kodeksa ima staru paginaciju od 1 do 109, to je treći deo započinjao sa 110.

Treba istaći činjenicu da je istim rukopisom kao u rukopisu kojim je započinjala ranija zbirka (II 1) sigurno pisan još jedan rukopis (III 1) i gotovo sigurno još dva (II 4 i III 2).^o Dok se ta četiri rukopisa slažu međusobno, nijedan od preostalih rukopisa nema sličnosti ni u pismu ni inače sa ova četiri navedena rukopisa, a niti međusobno. To znači:

1) Da je zbirku sastavio onaj koji je pisao gore navedena četiri slična rukopisa;

2) Da je on one starije rukopise koji su veličinom hartije odgovarali njegovom prvom prepisu (II 1) jednostavno dodao svome prepisu i zajedno uvezao, a one starije rukopise (II 4, III 1 i III 2), koje nije mogao uklopiti u zbirku, prepisao i

3) Da je on ili neko drugi, nezadovoljan rasporedom, kasnije prebacio sadašnji rukopis I napred, kao i njegov sadržaj, koji je došao u raniji sadržaj (fihrist).

Tako je dobijena sadašnja zbirka i njena zbirka u paginaciji. Sastavljač zbirke je prepisao ove rukopise: II 1, II 4, III 1 i III 2, a jednostavno uvezao ove rukopise: I, II 2, II 3 i II 5. Prema tome, imamo osam raznih rukopisa, koji su svi

^o Kod rukopisa III 2 broj redova na jednoj strani, druga hartija i način uvezivanja pokazuju da je taj rukopis ušao u zbirku kao posebni rukopis. To još ne mora značiti da ga nije ista ruka pisala koja i rukopise II 1 i III 2.

kompilacija po svome sadržaju. Mislim da prepisivač u ona četiri rukopisa, koja je sam prepisao, ništa nije dodao i da nije sam pravio kompilaciju, već da je prepisao kompilirane rukopise. To dokazuje njegov mehanički postupak sa rukopisima koji su se mogli uklopiti u zbirku.

Bašagić je u svome opisu dao sadržinu zbirke. Mora se istaći da su mnoge tvrdnje Bašagića i o sadržini zbirke zastarele. Stoga dajem potpuno nov opis nekih delova zbirke.

Prvi deo kodeksa (l. 1v. do 109) sadrži varijantu kompilacije kanun-nama, koju je Ćiro Truhelka nazvao »Sulejmanova Erazikanunama ili takozvana Budim-ska kanunnama, katkada i Nova kanunnama«. ⁷ Tu kompilaciju je inače objavio profesor Fuad Köprülü u *Millî tettebbüler mecmuası* I, 1 i 2, po jednom, i to dosta lošem, rukopisu. On joj je dao naslov »Osmanlı kanunnamelerik. Kao što smo videli iz opisa Safvetbega Bašagića, on je naziva Sulejmanovom kanun-namom. Taj je naziv pogrešan, jer samo uvod te kompilacije sadrži Ebu's-Su'udovu kanun-namu iz vremena sultana Sulejmana.

Pored Ebu's-Su'udove kanun-name, ta kompilacija sadrži arazi kanun-namu od 11 zilkade 1017 (1609), zatim kanunnamei cedid, sastavljenu posle 1019 (1610/11), zatim različite zakone iz vremena sultana Ahmeta I (1603—1616) i njegovog prethodnika Mehmeda III (1594—1603). Zakonski tekst je interpoliran fetvama, pravničkim decizijama, odgovorima različitih šejhulislama, prepisima fermana, podacima iz istorije itd. Prepisa te kompilacije ima mnogo i kod nas i na strani. ⁸ Kod nekih rukopisa sam našao naziv za tu kompilaciju. Ona se naziva Kanunnamei sahiha. ⁹ Iako se taj naziv sreća samo kod nekih rukopisa, ipak smatram da je dobro da se tako nazove ta kompilacija radi razlikovanja od druge slične kompilacije, koja se u rukopisima naziva Kanunnamei cedid. ¹⁰

Interesantno je kod ovog rukopisa kanun-name-i sahiha da se on razlikuje od drugih rukopisa i objavljenog primerka time što je u njemu odvojeno saopštena

⁷ Ć. Truhelka, *Historička podloga agrarnog pitanja u Bosni* (Glasnik Zem. muzeja XXVII) str. 127. Truhelka je dao spisak izvesnih rukopisa te kanun-name. Teško je tačno utvrditi koji su to rukopisi, jer Truhelka nije dao tačne podatke. Kanun-nama pod tačkom a) je rukopis broj 24 u popisu kanun-nama Orijentalnog instituta (stari broj 606). Starost tog prepisa nije tako velika kao što je mislio Truhelka. Kanun-nama pod d) je br. 4 (stari br. 763). To je zapravo rukopis kanun-name-i džedid. Kanun-nama pod e) je br. 11 (st. br. 798), pod f) br. 12 (st. br. 605), pod g) br. 25 (st. br. 35) i pod h) br. 23 (st. br. 727). Kad budem posebno opisivao rukopise kanun-name-i džedid i kanun-name-i sahiha u zbirkama u Sarajevu, podrobnije ću govoriti o tim rukopisima.

⁸ U Sarajevu postoje mnogi rukopisi te kanun-name: u Orijentalnom institutu: br. 11, 12, 13, 14, 15, 16, 17, 18, 19, 20, 22, 23, 25, 26, 30 i 65; u Husrevbegovoj biblioteci 18 rukopisa. Rukopisa te kanun-name ima još kod nas, a ima ih i u inostranstvu: u Beču, (Flügel III, 236—7, br. 1804; 250—1, br. 1816; br. 251—2, br. 1817; 255, br. 1822), u Londonu (Rieu, 247, br. 7634), Upsali, Minhenu, Carigradu i drugim bibliotekama.

⁹ Husrevbegova biblioteka br. 837; Orijentalni institut br. 25, 10, 26 i 22 popisa kanun-nama.

¹⁰ Iako kanun-name-i džedid sadrži uglavnom iste zakone koje i kanun-name-i sahiha, ipak je to druga kompilacija i raspored je drukčiji. Kod kanun-name-i džedid upada odmah u oči da nema budimske kanun-name, fermana bosanskom beglerbegu i gabelskom kadiji, kao i drugih nekih interpolacija. — Iz uporedenja tekstova jasno izlazi da i sadašnje kanun-name-i džedid i kanun-name-i sahiha sadrže prvobitnu kompilaciju pod imenom kanun-name-i džedid. Varijanta koja se sačuvala pod nazivom kanun-name-i džedid je po rasporedu bliža prvobitnoj kompilaciji. — U Sarajevu znam za ove rukopise kanun-name-i džedid: Orijentalni institut br. 4, 5, 6, 7 i 8 popisa kanun-nama. Neki rukopisi sadrže obe kompilacije.

zapovest bosanskom beglerbegu i gabelskom kadiji (l. 105v.), dok je kod drugih rukopisa ta zapovest došla u tekst kanun-name. Ta zapovest je ovde datirana muharema 1129 (1716).¹¹

Kanun-name-i sahiha je bosanska kompilacija i ima bosanski karakter za razliku od kanun-name-i džedid koja uglavnom sadrži iste zakone, a koja nema bosanski karakter.¹² Ja se na ovom mestu ne mogu dublje upustiti u razmatranje odnosa ovog rukopisa kanun-name-i sahiha i ostalih, kao ni u odnose kanun-name-i sahiha i kanun-name-i džedid. To mora biti predmet specijalne studije.

Prvi deo kodeksa sadrži samo kanun-name-i sahiha sa nešto dodataka (od l. 106). Prvi deo kodeksa je, kao što smo videli ranije, jedan od starijih rukopisa koji su ušli u zbirku uvezivanjem, a ne prepisivanjem od strane sastavljača. Ne može se tačno utvrditi kada je nastao taj rukopis. Jedino se može kazati sa sigurnošću da je napisan posle 1129 (1716) godine. Ovaj rukopis ima mnogo primedaba na margini.

Drugi deo kodeksa (l. 0v. do 153 v.) nije jedinstven. Kao što je ranije utvrđeno, on se deli na pet delova: 1) l. 0v.—59, 2) l. 60v.—82, 3) l. 85v.—89v., 4) l. 90v.—143 i 5) l. 144v.—153v. Ti delovi izgledaju ovako:

1) Od l. 0v. do 59 nalazi se kompilacija različitih kanun-nama, pojedinačnih kanuna i fermana. Ta kompilacija započinje sa kanun-namom iz početka vladavine Sulejmana Zakonodavca, koju je objavio 1912/13 godine Mehmed Arif-bey u dodatku časopisa *Tarih-i osmani encümeni mecmuası* (br. 15—19).¹³ Kod nas je Hamid Hadžibegić dao prevod te kanun-name, ali je on kritički upotrebio tekst na osnovu rukopisa koji se čuvaju u Orijentalnom institutu u Sarajevu i u orijentalnoj zbirci Jugoslavenske akademije u Zagrebu.¹⁴ Hadžibegić je upotrebio i rukopis u ovoj zbirci. Po Hadžibegiću ovaj primerak ima mnogo sličnosti sa bečkim rukopisom koji je kao osnovni tekst upotrebio Arif-bey u svome izdanju.^{15a} Sulejmanova kanun-nama u ovoj zbirci završava se na l. 28v. rečima:

و صائیلان اودون ایچون هر وزنه ایکسر بیچی اچمه مقرر قلمشدر
kanun-name.

¹¹ Datiranje te zapovesti je samo u jednom rukopisu tačno. Ostali rukopisi uzimaju godinu kada su prepisivani, odnosno kada je sastavljen ili prepisan uzorak u prepisivanju. Rukopisi se po tome grupišu u nekoliko grupa. Najstarija takva grupa ima datum fermana muharema 1084. Kako jedan rukopis daje tačan datum fermana muharema 1054 (br. 1549 Husrevbegove biblioteke l. 63), to je postanak kompilacije pod imenom kanun-name-i sahiha moguće staviti između muharema 1054 (1644) i muharema 1084 (1673). Ali neki rukopisi te kanun-name nemaju uopšte te zapovesti. Naročito ističem jedan od starijih rukopisa br. 554 Husrevbegove biblioteke (od 1122/1710/11). Za njih ne vredi terminus post quem 1054 godina. Ali ako uzmemo odgovore šejhul-islama koji se u svima rukopisima sretaju, tada vidimo da je najmlađi Mehmed Behaj, koji je dvaputa bio šejhulislam od 1649 do 1654 (sравни: Gl. Zem. muz. XXVIII, 430). Prema tome, terminus post quem opet se može staviti sredinom XVII veka.

¹² Rekao bih da je u Mostaru sastavljena ta kompilacija, jer su najstariji i najbolji rukopisi iz Mostara. Možda bi se iz činjenice da se rukopisi nalaze sa fetvama Ahmed-efendi je mogao izvući zaključak o autoru, ali je o tome rano govoriti.

¹³ Arif-bey je upotrebio rukopis u Beču i pet rukopisa iz biblioteka u Carigradu za izdanje te kanun-name.

¹⁴ Hadžibegić je pored rukopisa u ovoj zbirci upotrebio iz Orijentalnog instituta rukopise kanun-nama br. 3, 41, 4 i 16, a iz orijentalne zbirke Jugoslavenske akademije u Zagrebu rukopis br. 126.

^{15a} Gl. Zem. muz. IV—V (1950), 296.

Od l. 28v. do l. 36v. nalazi se zakon o trgovcima i trgovanju pod nazivom *قانون اهل دكاكين* (Kanuni ehli dekākīn), datiran safera 939 (1532). Zatim dolazi prepis carske zapovesti od početka muharema 929 (1522). Posle te zapovesti dolazi: *برسته و مرکه و ازوزيق سنجاقلر نده واقع اولان قانون* (Bosna ve Hersek ve Izvornik sancaklarında vaki olan kanun). Ovaj zakon se svršava na listu 39v., a datiran je 1 muharema 946 (19 V 1539). Č. Truhelka dao je taj zakon u prevodu u svojoj raspravi o agrarnom pitanju u Bosni (Gl. Zem. muzeja XXVII, 200—202), ali ga je pogrešno datirao (1 ramazana 946).

Ovaj zakon sam objavio u turskom tekstu i prevodu u Istorisko-pravnom zborniku sv. 3—4 iz 1950 (str. 227—240).

Posle odredbi agrarno-pravne prirode dolazi na l. 44 i 44v. prepis odredaba o badžu u Srebrenici. To je objavio Vl. Skarić u prevodu u svome delu »Staro rudarsko pravo i tehnika u Srbiji i u Bosni« (str. 90—91). Dalje do kraja je unesen niz carskih zapovesti u prepisu koji se završava zapovešću od početka ševala 973 (1566). Među tim zapovestima ima najviše onih koje se odnose na Bosnu.

Tekst hudžeta nazira Hasana iz prve dekade rebi I 956 (1548) iz ove zbirke (II, 55v.—56) objavio je F. Spaħo u predgovoru za izdanje turskih rudarskih zakona (Gl. Zem. muzeja XXV, 1913, 138). Truhelka je taj hudžet objavio u prevodu pod naslovom »Zakon o srebreničkim ugljarima« u svojoj raspravi o agrarnom pitanju u Bosni (Gl. Zem. muzeja XXVII, 202—203). Truhelka na kraju veli da je taj i bosansko-hercegovačko-zvornički zakon »iz kanunname drinopoljske 973«. Očigledno je da je Truhelka smatrao čitav ovaj rukopis (II 1) jednom kanun-namom koju naziva drenopoljskom od 973 godine. Stvarno je, međutim, poslednja zapovest u tom rukopisu datirana 973 godine u Drenopolju. Rukopis inače sadrži Sulejmanovu kanun-namu (Arif-bey II), na koju su dodati različiti kanuni i zapovesti.

Iz tog materijala Nedim Filipović je objavio (Gl. Zem. muzeja IV—V, 1950, 285—294) carsku zapovest iz prve dekade meseca ševala 970 (1563), upućenu Bešaretu sinu Abduselamovu, popisivaču Bosanskog sandžaka. Ta zapovest se nalazi u rukopisu od l. 52 do l. 55. Filipović je objavio i ostale prepise dokumenata iz ovog materijala koji se odnose na Bosnu (Prilozi za or. fil. etc. III—IV, 437—454).¹⁸ Među tim dokumentima objavljen je ponovo hudžet nazira Hasana. Hamid Hadžibegić je iz tog rukopisa objavio tri fermana iz XVI veka koja se odnose na Makeđoniju (Prilozi za or. fil. etc. II, 83—94).

Ovaj rukopis pripada prepisima koje je sam sastavljač zbirke načinio. Po mome mišljenju, tim prepisom je sastavljač i započeo svoj rad. Očigledno je da je postojao od ranije kompilirani rukopis koji je sastavljač kodeksa na dušak prepisao u celosti.

¹⁸ Filipović datira dve od sedam zapovesti koje je objavio u XVIII vek, jednu 1174/1761 (str. 451—452) i drugu 1179/1766 (str. 453—454). U tom slučaju ovaj rukopis (II 1) bio bi kompilirani i prepisan posle 1766 godine. U rukopisu kod tih dokumenata stoje ovako zapisane godine: 1) *الف سنه تسع و سبعين و مائه* i *ا سنه اربع و سبعين و مائه*. Filipović misli da tome treba dodati *الف*.

Po mome mišljenju tu treba da stoji *لسمائة*, tj. 974 i 979. Tu popravku bih uneo zbog toga što su sve zapovesti u tom rukopisu iz XVI veka i što su ove dve zapovesti upućene bosanskom sandžakbegu, dakle potiču iz vremena pre nego što je obrazovan Bosanski beglerbegluk (1580). Ta činjenica što su te dve zapovesti upućene bosanskom sandžakbegu, mislim, pokazuje jasno da one ne potiču iz XVIII veka.

2) Od l. 60v. do 82 nalazi se rukopis kanun-nama koji započinje bosanskom kanun-namom u prepisu od rebi I 1099 (1688). U Bašagićevu opisu ta kanun-nama je navedena pod tačkom 3. Bosanskom kanun-namom ovaj rukopis samo započinje. Od lista 64v. počinje kompilacija raznih odredaba iz opštih kanun-nama XVI i XVII veka. Po Hadžibegiću, ta kompilacija ima sličnosti sa napred spomenutom Sulejmanovom kanun-namom, ali je u nje raspored drugi. Osim toga u njoj nema delova koji se odnose na naše krajeve, a ima propisa iz kasnijeg vremena.^{16a}

Ovu bosansku kanun-namu je Mustafa sin Ahmetov koncem džumada II 973 (1565) upisao u defter pod nadzorom zaima Bešareta sina Abduselamova. Uvod kod ove kanun-name je isti kao kod kanun-name koju je objavio Ćiro Truhelka u Glasniku Zemaljskog muzeja XXVIII (str. 427—475). Pored svega toga Truhelka ima pravo kada ovu kanun-namu spominje posebno u svojoj raspravi o agrarnom pitanju u Bosni,¹⁶ jer je raspored objavljene i ove kanun-name drukčiji, a samo delimično donose istu materiju. Ali i u delovima, gde bi jedan i drugi rukopis morali biti isti, ima mnogo stilskih i prilično stvarnih razlika. Na razlike između jedne i druge kanun-name ukazao je i Hamid Hadžibegić u uvodu za izdanje ove kanun-name. Kako u ovom slučaju oba primerka imaju isti uvod, a predstavljaju dve različite kanun-name, odnosno kompilacije, teško je reći da li drugi rukopisi kanun-nama sa istim uvodom predstavljaju istu kanun-namu, odnosno ukoliko su autentičnu kanun-namu sačuvali. Na to bi se moglo odgovoriti tek kada bi svi rukopisi bili pomno upoređeni. Za rukopis u Bečkoj biblioteci (Flügel III, 237, br. 1804, prepis iz 1126/1714), za koji Bašagić misli da je isti sa ovim rukopisom, vredi napred rečena primedba.¹⁷

Ovaj rukopis pripada rukopisima koji nisu prepisani nego su ušli u zbirku onakvi kakvi su bili. Kod ovog rukopisa se naročito vidi da je zbilja tako rađeno kako sam ranije utvrdio. Hartija prvobitnog rukopisa bila je šira nego što je u sadašnjem kodeksu. Režući hartiju rukopisa na širinu kodeksa, sastavljač kodeksa je hteo da sačuva primedbe na margini, pa je tu ostavljao staru širinu hartije koja je presavijena. Stara širina je bila za 1,5 cm veća.

Bosansku kanun-namu iz 1565 godine iz ovog rukopisa objavio je Hamid Hadžibegić u Glasniku Zemaljskog muzeja III, 1948 (str. 201—222) u turskom tekstu i prevodu. Hadžibegić nije naveo da rukopis u kojem se nalazi ova kanun-nama nije isti sa ostalim rukopisima zbirke, da je on stariji rukopis koji je mehanički uklopljen u zbirku.

3) Pod tačkom 4 opisani rukopis u Bašagića (u kodeksu l. 85—89v.) očigledno pripada starijim rukopisima koji su uvezani u zbirku. To dokazuje pismo, hartija i način uvezivanja.

4) Rukopis od l. 90 v. do 143 sadrži ono što je kod Bašagića opisano pod tačkama 5, 6 i 7. Kompilacija opisana pod tačkom 5 kod Bašagića (u rukopisu do l. 120) nosi naslov: قانوننامه جدید الیوم یعمل به. Pod tačkom 6 opisani spis je مروضات ابو السمرود (u rukopisu l. 120v.—128). U Bečkoj biblioteci postoje dva rukopisa ovog spisa (Flügel III, 251, br. 1816; 252, br. 1817). Iz Flügelova opisa se vidi da je naš

^{16a} Gl. Zem. muz. IV—V (1949—50), 299, prim. 11. — Vidi još Gl. Zem. muz. III (1948), 201.

¹⁶ Glasnik Zem. muz. XXVII (1915) sv. 1—2, 127—8.

¹⁷ Najvažnije bi bilo utvrditi koliko je u pojedinim rukopisima očuvana kanun-nama koju je 1565 godine napisao Mustafa sin Ahmetov pod nadzorom zaima Bešareta sina Abduselamova.

rukopis nešto kraći od prvog bečkog.¹⁸ Kod Bašagića pod tačkom 7 opisana kompilacija (u rukopisu 128v.—143) je samo po naslovu kanun-nama sultana Sulejmana. Ona je kompilacija kanuna i fetvi iz XVI i XVII veka. Neke odredbe i fetve potsećaju na kanun-name-i džedid i kanun-name-i sahiha.

Svi ovi delovi su prepisani jedan za drugim i očigledno su bili jedan rukopis od ranije. Gotovo je sigurno da je to prepisao sastavljač zbirke, jer je rukopis vrlo sličan sa rukopisom u II 1.

5) Rukopis opisan pod tačkom 8 Bašagićeva opisa je zaseban rukopis, uklopljen u zbirku (l. 144v.—153v.). To dokazuje pismo drugom rukom pisano i način uvezivanja.

Treći deo kodeksa (l. 110v. do 181v.) obuhvata četiri rudarska zakona (do l. 129v.) koje je objavio Fehim Spaho u Glasniku Zemaljskog muzeja XXV, 1913 (str. 133—149; 151—194)¹⁹ i jednu kompilaciju pod naslovom »Salariye hususunda olan fetvalar suretleridir«. Tu kompilaciju je citirao Truhelka u svojoj raspravi »Histrorička podloga agrarnog pitanja u Bosni«. ²⁰ Iz ove druge kompilacije objavio je VI. Skarić hercegovačku kanun-namu u Glasniku Zemaljskog muzeja XLVI (1934).²¹

Navedena dva dela trećeg dela zbirke su ujedno dva rukopisa. Prvi rukopis je sigurno pisao sastavljač kodeksa, jer je način pisanja isti kao u rukopisu II 1. Pored toga što je hartija različita, što ima manji broj redova na jednoj strani i što je očigledno posebno pisan, najverovatnije je da je i drugi rukopis prepisao sastavljač kodeksa, jer je način pisanja vrlo sličan kao u rukopisu II 1.

Iz svega što smo rekli o postanku i sadržini ovog kodeksa izlazi da je zbirka čisto mehanički dobijena. Rukopisi su ulazili u zbirku onako kako su došli, bilo da su prepisani ili uklopljeni u zbirku. Kasnije je sastavljač (najverovatnije da je to bila druga ličnost) pokušao da unese neki red, bacajući sadašnji rukopis I napred. Očigledno mu je bila želja da dobije opšte kanun-name napred, pa zatim bosanske kanun-name, a na kraju kanun-name koje obrađuju pojedinu pravnu materiju (rudarstvo, salarija itd.). U tome, razume se, nije sasvim uspeo zbog svog ranijeg čisto mehaničkog postupka. Ipak je to sve tako vešto urađeno da površnom posmatraču može izgledati kao da je zbirku napisalo jedno lice, »i to baš u namjeri da bude jedinstveno djelo« (Spaho).

Ovaj postupak sastavljača kodeksa objašnjava nam možda kako su neke druge kompilacije mogle nastati.

Ostaje još pitanje: kada je taj kodeks sastavljen. Spaho je mislio da je on pisao oko 1688 godine. On nije zapazio da rukopis I ima poslednji datum 1129 (1716) godinu. Bašagić je mislio da je zbirka sastavljena sredinom XVIII veka.²² Ako

¹⁸ I drugi bečki rukopis (br. 1817) kraći je od prvog bečkog. — U Orijentalnom institutu postoji jedan rukopis toga spisa koji odgovara rukopisu u našoj zbirci i drugom bečkom (popis kanun-nama i fetava br. 27). Inače ima u Orijentalnom institutu još rukopisa toga spisa (br. 13, 16 i 21).

¹⁹ Spahino izdanje tih rudarskih zakona ne zadovoljava. Preko bi bilo potrebno izdati te rudarske zakone ponovo.

²⁰ Gl. Zem. muz. XXVII, 128, pod e).

²¹ Str. 109—111. Po tome hercegovačkom zakonu je Skarić ispravio tekst u bosanskoj kanun-nami koju je Truhelka objavio.

²² Ako je u svome opisu Bašagić i napisao XVII vek (teško je to utvrditi, jer je hartija na tom mestu oštećena), sigurno je u tom slučaju lapsus calami, jer je Bašagić zapazio 1716 godinu u tekstu rukopisa I.

uzmemo u obzir da je rukopis I ušao u zbirku već kao stariji rukopis, Bašagićevo datiranje postanka zbirke moglo bi se primiti. U to vreme su i prepisani oni rukopisi koje je sastavljač prepisao i uneo u zbirku. Ostali stariji umetnuti rukopisi (osim rukopisa I) verovatno su iz XVII veka. Za rukopis II 2 (bosansku kanun-namu) to je jasno. On je iz 1099 (1688) godine.

Što se tiče pitanja gde je sastavljen kodeks ne može se reći mnogo. Jasno je iz sadržine da je sastavljen u Bosni. O ličnosti sastavljača i prepisivača ne može se utvrditi ništa.²³ Jedino je očigledno na nekim mestima u rukopisima gde je sastavljač prepisivao tekst da ga nije razumeo, pa je stoga pravio pogreške u prepisivanju.

Pored činjenice da su u kodeksu sadržani rukopisi poznijih prepisa (kompilacija zakona, on ipak ima veliku vrednost i sadrži vrlo retke rukopise, od kojih su neki — prema našem sadašnjem znanju — unikati.

ZUSAMMENFASSUNG

DER SARAJEVOER KODEX DER KANUN-NAMES

Der in die Liste der Kanun-names und der Fetwas des Orientalischen Instituts unter Nr 1 eingetragene Kodex enthält die Abschriften vieler Kanun-names, die aus dem XVI. und XVII. Jahrhundert stammen. Auf den ersten Blick scheint es, dass dieser Kodex ein einheitliches Werk des Schreibers vorstellt, der auch eine einheitliche, wenn auch nicht ganz bis zum Ende durchgeführte, Einteilung des Kodex unternahm, in erstens allgemeine Kanun-names, dann bosnische Kanun-names, zuletzt Gesetze, die einzelne Rechtsgebiete behandeln (Bergbau, Salariye u. s. w.). Bei der Herausgabe der Begbaugesetze äusserte sich F. Spaho (G. Z. M. 25/1913, 133) über den Kodex im Sinne, der Kodex sei ein einheitliches Werk des Schreibers und bestehe aus zwei Teilen.

Der Autor stellte fest, dass der Kodex drei Teile aufweist, von denen nur der erste eine einheitliche Handschrift vorstellt, während der zweite Teil aus fünf Manuskripten zusammengesetzt ist und der dritte wieder zwei Handschriften enthält. Der Schreiber des Kodex habe nur vier Handschriften abgeschrieben (II. 1, II. 4, III. 1 und III. 2), die übrigen vier (I, II, 2, II. 3 und II. 5) habe er mechanisch als fertige Handschriften in den Kodex mit eingebunden. Alle Handschriften seien Kompilationen, sowohl die vom Originale abgeschrieben, als auch die nur in den Band eingefügten. Der Schreiber habe seine Handschrift mit der Handschrift II. 1 begonnen, habe aber später die fertige Handschrift I vorangesetzt, um eine bessere Einteilung zu erzielen.

In dem sich der Autor der unveröffentlichten, kurzen Beschreibung des Manuskriptes teilweise bedient, die Savet-Beg Bašagić aufgezeichnet, gibt er selbst eine Beschreibung derselben. Der Autor veröffentlicht die Beschreibung Bašagićs, betont aber, dass sie nicht zum Drucke bestimmt war. Auch stimmt der Autor mit Bašagić darin überein, dass der Kodex um die Mitte des XVIII. Jahrhundert zusammengefasst worden sei, aber er weist darauf hin, dass die vier eingefügten älter sein müssten. Eine davon ist aus dem Jahre 1688, die übrigen drei werden dann auch aus dem XVII. Jahrhunderte herrühren.

²³ Na početnoj neispisanoj strani rukopisa II 1, onog rukopisa kojim je, po mome mišljenju, sastavljač zbirke započeo svoj rad, ima dva jednaka četvrtasta muhura i jedan okrugli. Ja nisam u stanju da pročitam dva četvrtasta muhura. Ali kad bih ih pročitao, verovatno da se ne bi znalo ko je sastavljač rukopisa, jer će ovo biti muhuri vlasnika rukopisa. Okrugli muhur je nekog Mehmeda, verovatno Mehmeda Sabri-efendije.